

"Скелетот на помладиот покојник се наоѓаше на левата рака на постариот, а постариот скелет целиот беше свртен кон помладиот. Сликата длабоко нè трогна", објаснува новинарот и истражувачот Тренчо Димитриоски.

■ Пишува: Кокан СТОЈЧЕВ

Спомениците посветени на загинатите членови на поранешната ОНА во Арачиново, Слупчане, Блаце, во Тетовско итн. никнуваат како печурки, со премолчно "амин" од власта, при што не се почитуваат законите, правилата и критериумите за изградба на културно-историски спомен-обележја. Додека тоа непречено трае и се одвива со несмален интензитет, кој ја иритира јавноста, во меѓувреме се забораваат позначајните македонски споменици на културата и нивните надгробни плочи. Тие се на маргините од општеството, бидејќи нивните наследници не ги "штитат" нивните придобивки и самопожртвуваноста, која овозможи да се живее во слободна и независна Република Македонија. Таа негрижа е алармантна, бидејќи народ без јазик, култура и почитување на историските артефакти е народ без корен, земја и крв.

ИДЕОЛОГИЗИРАЊЕ

"Споменици се подигнувале уште од најстари времиња. Со нив се овековечувале имињата на владетелите, на истакнатите војсковојдци, но и на други лица. Често споменици се подигнувале во чест на значајни настани (добиена битка и сл.). На тој начин се изразуваа почитта кон своите владетели, војсковојдци, кон своите предци, но и кон нивните дела. Така се создавала традиција, колективно паметење и почит кон минатото. Со појавата на нацијата и граѓанската држава спомениците добиваат национално, општодржавно и граѓанско значење", истак-

нува историчарот проф. д-р Ванчо Ѓорѓиев.

Поради сложените историски околности, Македонија како држава се конституира кон крајот на Втората светска војна и тоа само на еден дел од својата природна и етничка територија.

"Оттука имаме огромен временски дисконтинуитет во традицијата на македонската држава. Но, од друга страна, пак, неспорен е континуитетот на борбата на македонскиот народ за создавање сопствена држава. Поради тоа, младата македонска држава почна да презема иницијативи за подигнување на споменични обележја, кои ќе го потврдат континуитетот на борбата за македонска држава. Меѓутоа, со бегол поглед и лаичка анализа на подигнатите споменици веднаш паѓа в очи силното комунистичко-идеолошко влијание на тој план. Апсолутно доминантно место во споменичните обележја им беше дадено на настаните и на личностите од Народноослободителната војна (1941-1944). При тоа, беа застапени личностите и настаните со силна комунистичка идеологија и пројугословенска ориентација. Тоа се чувствува и во самата концепција на споменичните обележја. Истовремено, од идеолошки причини, беа заповставени значајни личности и настани од македонската историја. Со тек на времето почна селективно подигнување на споменични обележја на личности и на настани од поблиското минато на македонскиот народ (втората половина на XIX и почетокот на XX век). Но, за жал, и во овие споменични обележ-

ПРАВНУКОТ НАЈДО КУЛЕСКИ ПРЕД ОСТАТОЦИТЕ НА ВОЈВОДАТА ТОЛЕ ПАША И НЕГОВИОТ СИН ВЕЛЈАН

ја, очигледна е идеолошката тенденција за провлекување на црвената нитка", објаснува историчарот.

Наспроти тоа беше занемарена историјата на македонскиот народ од античките времиња и средновековието. На тој начин во споменичните обележја не се најде место за Филип II, Александар Македонски, за последниот македонски крал, за Самуил, за многумина од илинденската генерација, за Ченто и за многу други. Од друга страна, култот за нив грубо беше преземан и негуван од претендентите на македонското минато и на македонската земја. Затоа е излишна секаква анализа на ефектот и на последиците од тоа.

"По прогласувањето на независна и самостојна Република Македонија и по воведувањето политички плурализам се создадоа претпоставки да се поправат овие грешки. Скромните иницијативи и подигнувањето на некои нови споменични обележја ни оддалеку не се на соодветно ниво. При тоа се навлезе во нов кор сокак. Комунистичката идеологија

беше заменета со партиска. Некои настани и личности се предимензионираа, а други се сатанизираа, со што од една се оди во друга крајност. Ефектот од тоа е поразителен и самоубиствен. Сè уште недостасуваат соодветни споменични обележја за многу круцијални настани и личности, за многу културни дејци и за илјадниците незнајни борци за слободата на Македонија. Воопшто, недостасува општ Меморијален центар на Македонија, кој ќе го обединува континуитетот на македонската историја и на многуте знајни и незнајни синови и борци за македонската држава", смета професорот Ѓорѓиев.

КОСКИТЕ НА ВОЈВОДАТА ТОЛЕ ПАША

Пред неколку години, новинарот, писателот и истражувачот Тренчо Димитриоски водел своја битка за зачувување на македонската историја.

"Во рамките на мојот новинарски и истражувачки проект "Комитски битки во

Пелагонија, Прекурид и Мариово' во 1999 година решив да го лоцирам и да го посетам местото на погребувањето на војводата Толе Паша од с. Крушевица во Мариово. На почетокот имав само непотврдени информации дека гробот на војводата се наоѓал во месноста Кленски Дол над селото Гудјаково, на левиот брег на Црна Река во Мариово. Локацијата им беше позната, главно, на лицата кои по потекло се од испустеното село Гудјаково. За таа цел стапав во контакт со Стојан Митрески - Шикле, кој со своето семејство сè уште ег-

гробот на Толе Паша и на неговиот син Велјан. За таа цел слеговме околу 1,5 км надолу кон Гудјаково и на едно место, на левиот брег на Кленски Дол, кој се слива кон селото, Стојан Митрески ни покажа мала грамада камења, за која тврдеше дека постарите од Гудјаково кажувале дека е гробот на војводата и на неговиот син. Му оддадовме почит, запаливме по една свеќа, оставивме цвеќе и еден импровизиран крст, го обележавме местото, а во разговорот кој потоа следувахе се роди идејата за ексхумација и пренесување на кос-

Велјановска, постариот покојник во моментот на смртта имал околу 42 години, а помладиот од 19 до 21 година. Скелетот на помладиот покојник се наоѓаше на левата рака на постариот, а постариот скелет целиот беше свртен кон помладиот. Сликата сите длабоко нè трогна", објаснува Тренчо Димитриоски.

По стручно извршената ексхумација, моштите биле пренесени на чување во прилепскиот Завод и Музеј, бидејќи требало да се направат подготовки за нивно пренесување во достоин гроб во

драви во Македонија. По парастосот одржан од неколку свештеници на чело со митрополитот Петар и говорот на владиката пред насобраниот народ следувахе богата културно-уметничка програма, со присуство на поети, играорни групи и сл. По речиси 100 години од загинавањето (1904 година) војводата Толе Паша и неговиот син Велјан беа вратени во своето родно село Крушевица".

Минатата година, во организација на Културниот истражувачко-документациски центар за Мариово "Калеш

ПРЕГРНАТИ КОСТУРИ НИ ГО ЧУВААТ ЗАБОРАВЕНОТО МИНАТО

зистира во атарот на Гудјаково. Во меѓувреме се сретнав со еден од правниците на Толе Паша, Најдо Кулески, кој покажа голем интерес и самиот да дојде и да го посетиме местото на битката и гробот на неговиот прадедо", се потсетува Димитриоски.

Својата идеја тој му ја изложил на поранешниот директор на Завод и Музеј од Прилеп, Илија Ристески кој, исто така, покажал интерес да се вклучи во акцијата.

"Патот до Гудјаково е мошне лош и местото можеше да се посети само со цип.

На нашите подготвителни средби решивме 8-годишната од референдумот за независност на Македонија да ја одбележиме токму со лоцирање и со посета на гробот на војводата Толе Паша кај с. Гудјаково. Моите информации беа дека во истиот гроб се наоѓа и синот на војводата, Велјан. Во екипата се вклучи и прилепскиот вајар Богдан Грабуловски - Бонач. Така, на 8 септември 1999 година, по претходен договор со Стојан Митрески се упативме кон Гудјаково. На претовот Клен, над Гудјаково го сретнавме и татко му на Стојан, Митре Митрески. Двајцата потврдија дека можат да ни го покажат местото на

ките на покојниците во нивното родно село Крушевица", се сеќава на настанот иницијаторот.

Благодарение на интересот на поранешниот директор на Завод и Музеј од Прилеп, Илија Ристески, тие на 2 ноември истата година формирале екипа од стручни и помошни лица, кои ја извршиле ексхумацијата на телата.

"Во екипата беа д-р Фаница Велјановска, антрополог од Музеј на Македонија во Скопје, археологот Александар Миткоски, кустос во Завод и Музеј од Прилеп, Тренчо Димитриоски, новинар, Александар Иваноски - Глоговичанец, педагог и истражувач на историски теми од Прилеп, Најдо Кулески, потмомок на војводата и Стојан Митрески од Гудјаково. Вкупната организација ја следеше и материјално ја поддржуваше поранешниот директорот Илија Ристески. Ексхумацијата траеше три дена и притоа беа потврдени информациите дека во гробот се наоѓаат две тела. Беше откриена трогателна слика. На предесеттина сантиметри во длабочината на земјата лежеа два прегрнати скелета. Според стручните исказувања на антропологот Фаница

селото Крушевица. Потомците на војводата изразиле желба гробот да се направи во рамките на семејните гробишта на нивното семејство. Изградбата на гробот и подготовката на големиот народен собир во селото била тешка и макотрпна работа. Особено било тешко да се обезбеди материјална поддршка за реализација на целиот проект. Во проектот влегувале: изградба на достоин гроб и организирање голем народен собир со целосна културно-уметничка програма.

"Затоа пренесувањето на моштите беше направено дури на 13 мај 2001 година. Тој ден - вели Димитриоски - во Крушевица беше вистински празник. Настанот почна уште вечерта на 12 мај, кога моштите на Толе Паша и на неговиот син Велјан, во придружба на парохискиот свештеник Веско Лапоски беа пренесени во црквата 'Св. Благовештение' во Прилеп. На 13 мај, во 11 часот беше одржана литургија, а потоа колоната со моштите, предводена од митрополитот Петар се упати кон селото Крушевица. Таму беа пречекани од 2.000 души-посетители, оркестар со плех-музика, голем број угледни гости од Прилеп, Битола, Скопје и од други гра-

Анѓа" од с. Крушевица, било организирано "Чествување по повод 100 години од загинавањето на војводата Толе Паша и неговиот син Велјан". На настанот повторно чиноначалствувал владиката Петар, а биле присутни поголем број угледни личности од повеќе места во Македонија, а вкупниот број посетители не бил помал од 600.

СВЕДОШТВА

Стојан-Толе Паша се родил 1863 година во семејството на Трајко Куликов (Кулески) во селото Крушевица, Мариово. Заедно со другите христијански семејства од Крушевица и неговото работело на чифлигот на Адем-бег. Во 1884 година Адем-бег му го продал чифлигот на Јован Попов од Прилеп, при што му го понудил со семејствата кои работеле на него. Ова, а особено неговата женидба, под притисок на Адем-бег, со девојката Ката од Стеван Ковачот, која на бегот му била посестрима и на овој начин тој сакал да се ослободи од обврската кон неа, кај младиот Стојан (Толе) предизвикало силен револт и омраза. Затоа многу брзо по свадбата, по празникот Велигден, тој го напуштил се-

мејството и имотот на бегот и заминал во селото Полчиште кај стариот арамија Јован Мачникот од кого учел како да стане одметник. Зимата 1886/87 година Толе се вработил во рудникот Ал-Шари во Мајдан, кај селото Рожден, исто така, во Мариово. Таму, во расправија и во самоодбрана, го убил заптијата Акиф и се нашол во прилепскиот затвор, каде што останал 3 месеци. Толе не го заборава ниту бегот Адем, господарот и тиранинот на неговото семејство и при една посета на семејството во Крушевица, тој го претепал бегот и му го зел коњот. Од подвиг во подвиг, Толе станал познат одметник од османлиската власт и нему му се приклучиле и други незадоволници и борци против тиранијата. Историчарите му посветиле малку време на овој легендарен мариовски војвода и затоа сознанијата за неговиот почетен ајдутски живот, главно, ги добиваме од раскажувањата на неговите современици од Мариово и од други места. Есента 1894 година тој бил опколен од потерата во селото Полчиште, но храбро им се спротивставил на повичките на башчаушот Ферад за да се предаде. Наместо тоа тој одговорил: "Јас не се предавам, овдеа јас су паша, а не ти", пукнал во башчаушот и го убил. Ваквата дрскост на Толе ги изненадила османлиските војници и тој брзо го поминал обрачот, при што не бил ниту ранет. Истата есен, притиснат од голем број потери Толе Паша морал да побара спас во Бугарија, каде заминал со помош на прилепскиот чорбаџија Јован Грабул. Во Софија Толе Паша се сретнал со голем број Македонци, кои се засолниле таму поради нивното одметништво и револуционерната дејност, а се тврди дека имал средба и со Гоце Делчев. По формирањето на Македонската револуционерна организација, според запишаното во историските текстови, Окружниот комитет на Битола се обидува да ги стави Толе и неговата чета, која броела и до 20 души, под своја контрола. Научен сам да коман-

дува и сам да се снаоѓа во одметничкиот живот, тој не сакал да се подведе под раководство на Организацијата. Затоа таа го осудила Толе на смрт. Тоа се случило по неколкуте обиди на Окружниот комитет од Битола да стапи во контакт со Толе Паша и да го стави под своја контрола. Неуспевајќи во тоа Комитетот донел пресуда Толе Паша да биде ликвидираан. Оваа задача му била доверена на прилепскиот војвода Петар Ацев кој, пак, му наредил на Шакир Војвода да среди средба со мариовскиот ле-

борам за Македонија, но не за врховистите (врволистите) од Бугарија, и не за Бугарија".

Во Лопатица се договориле да се сретнат и со војводата Петре Ацев. Средбата се случила во соседното село Орле, кое како и претходно спомнатото Лопатица, било вистинско комитско гнездо во кое многу често навраќале комитските чети. Притоа Толе Паша му ја подал пушката на Ацев и истакнал:

"Војводо, вие сте го терале народот да се бори против беговите и зулумџиите. Еве, и јас се борам, како што знам,

ЕКИПАТА КОЈА ГО ЛОЦИРАШЕ ГРОБОТ КАДЕ ШТО БЕА ЗАКОПАНИ ТЕЛАТА НА ТОЛЕ ПАША И НА НЕГОВИОТ СИН

гендарен војвода. Средбата се случила на 20 март 1903 година кога Толе Паша со четата од 11 души се наоѓал во селото Лопатица, Прилепско. Од ова село Толе Паша имал неколку четници и јатаци кај кои се засолнувал. Шакир Војвода влегол во селото Лопатица со седумчлена дружина и ја затекнал четата на Толе Паша во една куќа во селото. Луѓето кои требало да чуваат стража заспале и Шакир Војвода ги изненадил Толе Паша и неговите комити. Знаејќи дека Толе е осуден од Окружниот комитет во Битола неговите луѓе посегнале по пушките, но Шакир ги успокоил истакнувајќи дека не е дојден со лоши намери. При средбата Толе Паша истакнал:

"Тие од Битола ме осудиле на смрт како врховист. Но, јас не разбираам ништо, ниту од врховизам, ниту од централизам (црволизам-врволизам), како се вика немам абер од него, јас знам оти се

ама вашиот ред е друг. Еве ти ја мојата пушка, јас вам теслим ви се правам. Ако сум погрешил со нешто, сакам да ме судите..."

На ваквиот настап на војводата, Петар Ацев не само што не го казнил, туку го назначил и за војвода во Мариово, со тоа што во неговата чета е назначен за секретаринструктор Шакир Војвода. Иако се тврди дека Толе Паша влегол во револуционерната организација дури пролетта 1903 година, неколку месеци пред Илинденското востание, има податоци дека тој со неа соработувал уште од 1897 година. Познат е еден случај на растурање на оружје во мариовските села, кое било извршено преку Толе Паша. Од страна на организацијата, во Прилеп, во мај 1897 година биле собрани извесни средства со кои биле набавени 24 пушкикримки, кои прво биле скриени во месноста Мечка кај Селце, Прилепско. Оружјето

тука го скрил, подоцна, познатиот револуционер и војвода Никола Кранџулов заедно со уште еден активен член на организацијата од Прилеп, Атанас Иванов, а преку Толе Паша оружјето било растурано меѓу членови на организацијата во мариовските села Крушевица, Кокре, Кален, Дуње, Полчиште, Витолиште и др. Во 1899 година, според раскажување на современик на Толе од селото Чаниште во Мариово, Прилепскиот комитет на ВМРО во Мариово ги испратил Петар Ацев и Крсте Гермов Шакир за да формираат револуционерен комитет во оваа област. Притоа нивна главна задача била во организацијата да го привлечат и Толе Паша, со кого можеле да придобијат поголем дел од населението. Во знак на пристапување во организацијата, Толе Паша го извадил коланот во кој имал 250 лири и им го подарил како прилог за револуционерната борба. Во следниот период Толе бил особено активен и формирал револуционерни комитети во повеќе села во Мариово. Според една народна песна, Толе Паша имал средби и со големиот идеолог на македонското револуционерно дело Гоце Делчев. Ако се има предвид дека преку Мариово воделе канали за врски во Егејскиот дел на Македонија ваквите средби речиси се факт. Ваква средба е можна и при доаѓањето на Гоце Делчев во Прилепско и во Битолско при крајот на 1901 година. Извршувајќи извесни промени во Прилепскиот и во Битолскиот комитет на ВМРО, во декември 1901 година Гоце Делчев заминал за Костурско и Леринско, каде што имал намера да ја зацврсти организацијата. При неговото заминување за овие области, тој веројатно поминал низ Мариово, кога е можно и да се сретнал со Толе Паша. Ангел Динев истакнува дека есента 1901 година Гоце Делчев ги посетил четите на Толе Паша во Мариово и на дедо Кољо во Леринско, кога престојувал во Костурско. Пред Илинденското востание Толе Паша, според некои историски по-

датоци, бил и комита во четата на Петар Ацев, заедно со Анте Дунски, од семејството Јаснини од село Дуње, Христо Оклев од Прилеп, Јован Волчев од Врбјани, Прилепско и др. Непосредно пред востанието Толе Паша е еден од војводите кои дејствувале со свои чети во Прилепско. За време на подготовките на Илинденското востание Толе Паша активно се вклучил преку војводата Петар Ацев, особено преку Шакир Војвода, кој бил назначен за секретар-инструктор во неговата чета. За време на востанието Толе Паша учествувал во нападот на мударлакот во селото Витолиште, заедно со Никола Петров Русински, Петар Ацев, Пере Тошев и др. По Илинденското востание, на почетокот на 1904 година, Толе Паша и Шакир Војвода се договариле и го поделиле Мариово на два дела, при што и двајцата станале војводи на чети во овие делови. Разочаран од неуспехот на востанието, по неговото завршување и давањето наредба за собирање и складирање на оружјето, но и за распаѓање на четите, Толе Паша се вратил и продолжил да крстари со четата низ Мариово. Во тоа време неговата чета од 20 се намалила на 11 комити. Голем број од четниците и војводите побегнале во Бугарија или на други места, но Толе Паша изгледа не сакал да прифати таков избор и останал во својот реон нерастурајќи ја ниту четата. При повлекувањето на четите и на раководителите на организацијата тој одиграл значајна улога. Имено, кога преку Мариово се повлекувале костурските чети, Толе Паша и дедо Кољо со четите ги пречекале комитите и ги снабдиле со храна и со други потребни работи. Истото тоа се случило и по битката на Маргара кај селото Чаниште, кога комитите, меѓу кои бил и Горче Петров, пробивајќи го обратот преминале преку Црна Река, преморени и гладни. Кај него се засолнил и војводата Горче Петров, кога по битката кај селото Чаниште и заминувањето на голем број војводи и комити во Бугарија, останал

сам во Мариово, а им помагал со храна и со засолниште и на другите членови на организацијата. Горче Петров тврди дека и во тоа време четата на Толе Паша имала дваесетина момчиња, но дека и таа се распаѓала.

"Како сите други, така и оваа чета, одеше веќе кон

зулски извештај, Толе Паша и самиот сакал да се предаде заедно со својот син, но не на Османлиите.

"Толе играше улога во време на востанието минатата година и отепа многу војници. Во октомври многу сакаше да се предаде заедно со својот син и за таа цел ми

предаде, зашто на "Турците или на некој паша никако не би се предал".

Од писмото јасно се гледа дека легендарниот и неуловлив војвода Толе Паша од Крушевица, кој повеќе од 2 децении успешно се борел со османлиските потери и зулумџии, по Илинденското востание сериозно е загрижен за својот опстанок, а особено за опстанокот на својот син, и од таквата ситуација се обидел да пронајде излез. Притоа, тој и натаму останал доследен на својата решеност на Османлиите в раце да не им се даде. За жал, и покрај напорите, Толе Паша не успеал да го спаси својот втор син Велјан (првиот син, кој се викал Трајко, Толе Паша успеал да го одведе во Бугарија и според извесни раскажувања од негови потомци, тој бил сместен во Пловдив). Дека ситуацијата навистина била влошена докажуваат и настаните кои следеле потоа и трагичниот крај на Толе Паша и неговата чета. Во 1904 година дошло до крвава битка кај селото Гудјаково, во која четата на Толе Паша била разбиена, а загинал и тој заедно со син му Велјан. Овде четата на Толе Паша е опколена од силен аскер и 4 часа се водела битка. Според раскажувањето на современници, во битката прво бил погоден Велјан, на кој му притекнул на помош Толе Паша, а притоа и самиот бил смртно погоден. По битката телата на мртвите комити биле однесени кај селската црква и кога чаушот Сулјо, кој ја водел војската, дошол кај нив забележал дека едно од нив недостасува. При потрагата, бил пронајден сè уште живиот син на војводата, и при тоа главата му била столчена со камен, а му ја скршиле и десната рака. Подоцна жителите на Гудјаково ги ставиле во ист гроб таткото и синот. Ексхумацијата на нивниот гроб извршена во 1999 година покажа дека тие биле ставени прегрнати во гробот, а се потврдени и дел од раскажувањата за нанесените повреди на синот од страна на Османлиите, кои се пренесени и во романот "Толе Паша" на Стале Попов.

ВЛАДИКАТА ПЕТАР ЧИНОНАЧАЛСТВУВАШЕ СО ЦЕРЕМОНИЈАТА НА ПОВТОРНОТО ЗАКОПУВАЊЕ НА КОСКИТЕ НА ВОЈВОДАТА ВО СЕЛОТО КРУШЕВИЦА-МАРИОВСКО

своето распаѓање: момчињата ја напуштаа еден по еден и два по два и им се предаваа на властите. Само 8 момчиња не можеа да се предадат, зашто имаа крвни престаплености, но готови беа при прва пушка да побегнат". По востанието положбата на четата на Толе Паша се влошила. Населението било исплашено од повеќеилјадната османлиска војска, која се движела низ Мариово, гонејќи ги четите кои се засолниле во овој планински крај по востанието. Според еден кон-

испрати едно вонредно оригинално писмо, кое јас си дозволувам да го испратам како куриозитет", се вели во извештајот.

Со писмото, кое е напишано од секретарот во четата, Крсте Гермов Шакир, Толе Паша му се обратил за помош на австрискиот конзул, молејќи го за засолнување на неговиот син Велјан, зашто ако го остави во Прилеп, тој ќе биде убиен поради него, а го моли конзулот да најде начин, преку австриската власт и сам да се